

HANDELINGEN

van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

157 | 1

2020

Een gebrandschilderd ruitje in Anderlecht werpt nieuw licht op de geschiedenis van de Sint-Donaaskathedraal¹

In het zogenaamde *Maison flamande* te Anderlecht (Brussels Gewest), een neogotisch gebouw dat sinds 1979 de Nederlandstalige Academie voor Beeldende kunsten Anderlecht huisvest,² wordt een bijzonder leerrijk historisch document dat een nieuw licht werpt op de geschiedenis van de Brugse Sint-Donaaskathedraal bewaard, dat tot nog toe onuitgegeven is gebleven (fig.1). Het gaat om een *rondel*, een rond gebrandschilderd ruitje met een voorstelling in grisaille en zilvergeel. De huidige diameter bedraagt 24 cm. Misschien is het stuk langs de randen licht verkort. Afgezien van de loodstrippen die breuklijnen overdekken is de materiële toestand heel goed.

Het ruitje behoorde eens toe aan de Belgische minister Jules Vandenpeereboom (1843-1917), die het aan de Belgische staat overmaakte, samen met het voor hem gebouwde *Maison flamande* en de hele inboedel. Naast gebrandschilderd glas verzamelde de kunstzinnige katholieke politicus ook houten beeldhouwwerk en tinnen vaatwerk uit de 15de, 16de en 17de eeuw. De herkomst van al die oude voorwerpen is niet meer te achterhalen. Waarschijnlijk werden ze bij handelaars of zelfs op vlooiemarkten aangekocht.

- 1 Het is een aangename plicht Ivo Bryon, directeur van de Academie Beeldende Kunsten Anderlecht, en zijn staf te danken. Bij de voorbereiding van deze studie konden de auteurs bovendien steunen op de welwillende hulp van Till-Holger Borchert (Brugge), Alexandre Dimov (Brussel), Clotilde d'Ursel (Écaussinnes), Dominique Faignart (Écaussinnes), Frédéric Leroy (Anderlecht) en Cédric Pelgrims de Bigard (Brussel). Bruno Bernaerts en Thierry Lenain (beide Brussel) hebben een eerste versie van onze tekst gelezen. Voor deskundig taaladvies zijn de auteurs aan Bart Franssen (Brussel) dank verschuldigd.
- 2 Zie over dit gebouw P. WYTSMAN, *La Maison flamande d'Anderlecht*, Brussel, 1906.

1. Brugse glasschilder, *Moeder Gods met de heilige Donatianus*, Anderlecht, Academie Beeldende Kunsten Anderlecht, Maison flamande (foto I. Lecocq).

Op het ruitje zijn aan de linkerkant Maria zittend met het Kind en de heilige Donatianus te herkennen. Deze aartsbisschop van Reims, die vanaf de 9de eeuw in Brugge werd vereerd, houdt zijn gebruikelijk iconografisch attribuut in de linkerhand: het rad met vijf brandende kaarsen. Volgens de legende dreef een dergelijk rad op de Marne tot aan de plek waar Donatianus als kind was verdronken.³ Het lichaam, dat drie dagen in het water was gebleven, kon op wonderbaarlijke wijze door de paus zelf (*sic*) weer tot leven gewekt worden.

De meest bekende voorstelling van de heilige Donatianus is onbetwistbaar deze die geschilderd werd rond 1436 door Jan van Eyck voor de Brugse kanunnik Joris van der Paele. Diens memo-

3 P. d. B., *Het leven, translatie, ende sommige mirakelen vanden Heylighen DONAES, Aerts-bisschop van Ryms, patroon vande stadt Brugghe*, Brugge, omtrent 1622 (?). Een deel van de tekst geciteerd bij J. VAN DEN HEUVEL, 'Sint-Donaas, legende en geschiedschrijving', in: J.L. MEULEMEESTER (red.), *Sint-Donaas en de voormalige Brugse katedraal*, Brugge, 1978, p. 7-8, 31.

2. Gerard David, *De heilige Martinus, Bernardijn van Siena en Donatianus met kanunnik Salviati*, Londen, The National Gallery (foto Wikimedia Commons).

rietafereel, dat zich nu in het Groeningemuseum bevindt, prijkte oorspronkelijk in Sint-Donaas.⁴ De beeltenis van de staande aartsbisschop in profiel heeft grote invloed gehad op Brugse kunstenaars, maar de glasschilder heeft zijn toevlucht genomen tot een

4 BRUGGE, *Groeningemuseum*, 0000GRO o.161.I; olieverf op paneel; 122,1 x 157,8 cm. Over dit werk zie A. JANSSENS DE BISTHOVEN, M. BAES-DONDEYNE & D. DE VOS, *Musée communal des Beaux-Arts (Musée Groeninge) Bruges, I*, Brussel, 1983 (Corpus de la peinture du XVe siècle dans les Pays-Bas méridionaux et la Principauté de Liège, 1), nr. 9; D. BRINE, 'Jan van Eyck, Canon Joris van der Paele, and the Art of Commemoration', in: *The Art Bulletin*, 96 (2014), no. 3, p. 265-287.

3. Albrecht Dürer, *Geseling van Christus*, uit: *Passio Christi ab Alberto Durer Nurebergensi effigiata cum varii generis carminibus Fratris Benedicti Chelidonii Musophili*, Neurenberg, 1511 (foto Wikimedia Commons in spiegelbeeld).

latere figuratieve bron. Zijn voorbeeld was waarschijnlijk de heilige Donatianus die Gerard David omtrent 1500 voor een andere kanunnik van Sint-Donaas heeft ontworpen: Bernardijn Salviati. Op het tweeluik, dat vroeger ook in die kerk hing en nu is opgedeeld tussen de *Staatliche Museen* in Berlijn en de *National Gallery* van Londen,

staat een frontaal uitgebeelde heilige Donatianus (fig. 2), die met de figuur op het ruitje van Anderlecht grotendeels overeenstemt.⁵

Men kan ervan uitgaan dat de anonieme glasschilder in Brugge heeft gewerkt: hij heeft zich op een Brugs model geïnspireerd en stelt een heilige voor die bijna uitsluitend in deze stad vereerd werd. Te oordelen naar de stijl moet het werk in het tweede kwart van de 16de eeuw zijn ontstaan. Deze datering stoelt onder andere op het gebouw in renaissancestijl met een tongewelf dat de figuren van Maria en de heilige Donatianus omkadert. Een soortgelijk gebouw is te vinden op de *Geseling van Christus* van Albrecht Dürer (fig. 3) uit de *Kleine Passie*, een prent die in 1511 als boekillustratie werd heruitgegeven.⁶

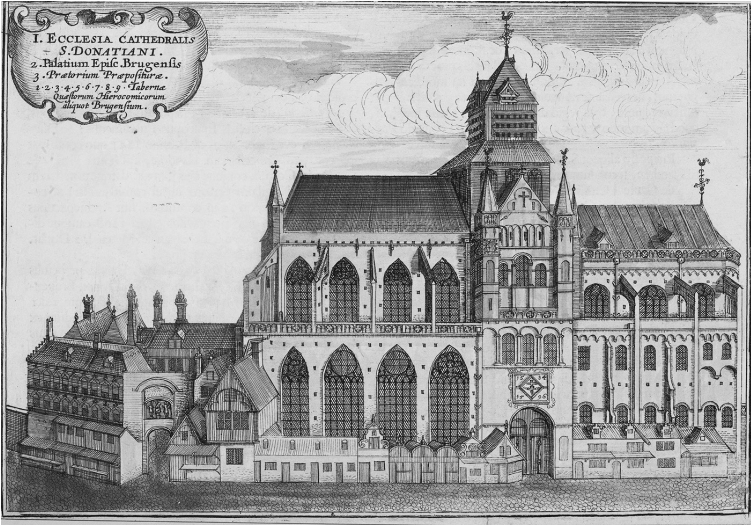
Niet alleen de band tussen het ruitje en de Brugse kunstproductie is duidelijk, ook die met de Sint-Donaaskerk is niet te overzien. De combinatie van Maria met Sint-Donatianus verwijst naar het vroegere *patrocinium* van de kerk, die tot in de 12de eeuw gewijd was aan de Moeder Gods én aan de heilige aartsbisschop van Reims. Aan dit dubbele *patrocinium* wordt nog herinnerd in de historische notitie over de kathedraal van Brugge in de eerste band van *Flandria illustrata*, gepubliceerd in 1641 door kanunnik Sanderus.⁷ Rechts op het ruitje is de Sint-Donaaskerk zelf vanuit het zuiden afgebeeld. Ondanks afwijkende proporties is de gelijkenis met de prent in het boek van Sanderus zo sterk dat men zonder enige twijfel kan stellen dat het om hetzelfde gebouw gaat.

Het is de moeite waard de voorstelling van de zuidelijke dwarsbeukgevel op de prent te vergelijken met die op het ruitje. Boven het portaal herkent men hetzelfde bord met een kruisreliëf, de-

5 LONDON, *The National Gallery* NG 1045; olieverf op paneel; 104,5 x 94,3 cm. Over dit werk zie L. CAMPBELL, *National Gallery Catalogues: The Fifteenth Century Netherlandish Schools*, Londen, 1998, p. 122-133.

6 Over dit werk zie E. SCHNEIDER, notitie, in: R. SCHOCH, M. MENDE & A. SCHERBAUM (red.), *Albrecht Dürer. Das druckgraphische Werk II: Holzschnitte und Holzschnittfolgen*, München [...], 2002, nr. 203.

7 A. SANDERUS, *Flandria illustrata, sive Descriptio comitatus istius per totum terrarum orbem celeberrimi* [...], Keulen, 1641, dl. I, p. 211: "in aedem Deiparæ & Donatiani".

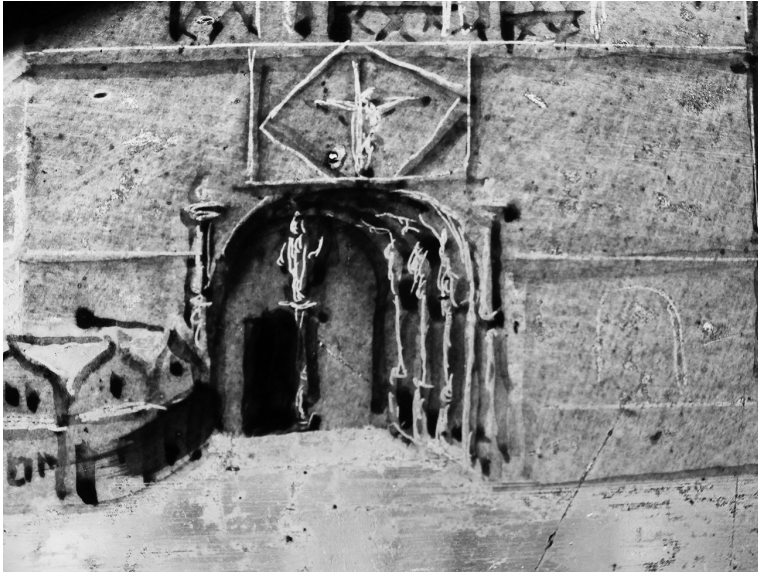

4. Sint-Donaaskathedraal vanuit het zuiden, uit: A. Sanderus, *Flandria illustrata, sive Descriptio comitatus istius per totum terrarum orbem celeberrimi* [...], Keulen, 1641, I (foto KIK-IRPA).

zelfde rondbogige vensters die door zuiltjes van elkaar gescheiden zijn en hetzelfde terras tussen twee rechthoekige torens. Rechts van het portaal is ook telkens een lege nis zichtbaar. Al die overeenkomsten verlenen een bijzondere betekenis aan één opmerkelijk verschil. Zowel op de prent in *Flandria illustrata*⁸ (fig. 4) als op een doek van de Bruggeling Pierre-François Ledoux uit 1751 in het Groeningemuseum,⁹ is het zuidportaal ondiep en zonder enig beeldhouwwerk afgebeeld. Op het ruitje daarentegen is hetzelfde portaal veel dieper en van sculpturen voorzien (fig. 5). Ze lijken op zuilen te staan. Een van die beelden bevindt zich boven de middenpilaar (*trumeau*) en de drie andere aan de rechterzijde van de ingang. Door het gekozen perspectief zijn hun tegenhangers aan de linkerzijde niet zichtbaar.

8 SANDERUS, *Flandria illustrata*, dl. I, p. 211.

9 BRUGGE, *Groeningemuseum*, 0000GRO 0.688.I; olieverf op doek; 220,7 x 294,5 cm. Over dit werk zie H. Vlieghe, *Stedelijke Musea Brugge. Catalogus schilderijen 17de en 18de eeuw*, Brugge, 1994, p. 128.

5. Brugse glasschilder, detail uit fig. 1 (foto I. Lecocq).

Ook al gaat het om een vrij schematische schets van slechts een paar centimeter hoog, deels geschilderd deels gekrast, toch moet de afwijkende getuigenis van de Brugse glasschilder serieus genomen worden. De talrijke overeenkomsten tussen het ruitje en de prent in *Flandria illustrata* tonen aan dat de minuscule voorstelling van het zuidportaal van Sint-Donaas niet beschouwd mag worden als puur verzinsel. Ze bezit integendeel een waarde als historisch document, als bron.

Volgens ons is het de enige bewaard gebleven afbeelding van het zuidportaal van Sint-Donaas in de oorspronkelijke toestand. De glasschilder, actief in de eerste helft van de 16de eeuw, heeft blijkbaar de gelegenheid gehad om het te kopiëren nog vóór het door protestanten werd beschadigd. Dit portaal, dat na de vernielingen niet werd heropgebouwd, was met zogenaamde *statues-colonnes* of zuilenbeelden versierd, een esthetische formule die vanaf omstreeks 1140 tot het midden van de 13de eeuw aan de gevels van de meeste Franse kathedralen voorkomt. Typerend voor deze formule is het feit dat de gebeeldhouwde figuur en de erachter lig-

6. Franse beeldhouwers (?), *Portail peint*, Lausanne, Kathedraal (cliché C. Martens).

gende schaft van de zuil een materiële eenheid vormen. Ze zijn uit hetzelfde steenblok gehouwen. Blijkbaar wensten de Brugse kanunniken ook voor Sint-Donaas een met zuilenbeelden voorzien portaal. Er wordt aangenomen dat de bouw van de nieuwe collegiale kort na de brand van de Burg in 1184 is aangevat. Het zuidportaal is waarschijnlijk pas in de eerste helft van de 13de eeuw

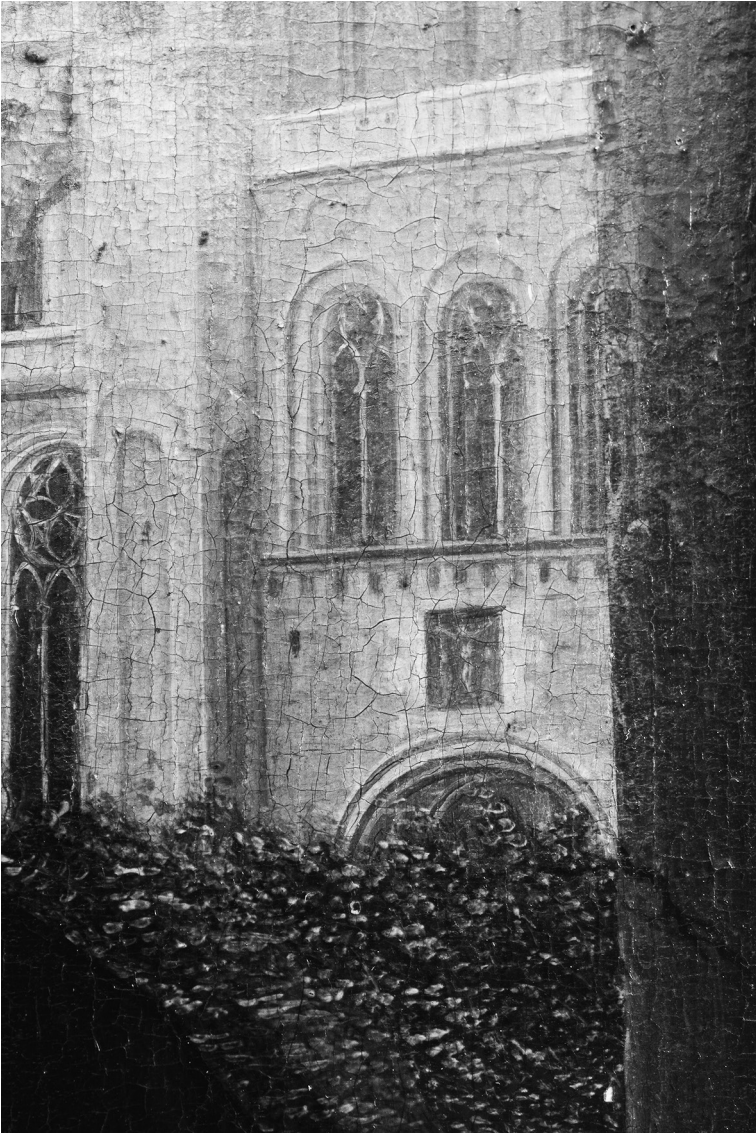
ontstaan. Het trumeaubbeeld was met drie symmetrische paren zuilenfiguren omgeven. Deze oplossing is onder andere in portalen van de kathedralen van Bourges, Laon en Chartres terug te vinden. Ook het *Portail peint* van de kathedraal van Lausanne (fig. 6) biedt een prachtig voorbeeld van een portaal met zes paarsgewijs geplaatste zuilenbeelden.¹⁰ Het leent zich bijzonder goed tot een vergelijking met het verdwenen zuidportaal van Sint-Donaas, aangezien de proportionele verhouding van de beeldhouwde figuren tot de zuilen min of meer dezelfde is.

Ook al lijken de geschreven bronnen niets af te weten van een vernieling van het zuidportaal door beeldenstormers, het staat vast dat deze de Brugse kathedraal tussen 1566 en 1584 niet hebben gespaard. In het *Compendium chronologicum Episcoporum brugensium* [...] dat door de Brugse historicus kanunnik Jan-Frans Foppens in 1731 is gepubliceerd wordt het standbeeld van de in 1437 vermoorde Franse edelman Jean de Villers de l'Isle-Adam vermeld. Hij stond knielend afgebeeld naast het doksaal met een *cotte* die zijn wapen droeg. "Dit beeld", schrijft Foppens, "werd door de ketterse beeldenstormers in de tijd van de opstanden van de zestiende eeuw omvergeworpen".¹¹ Dezelfde auteur maakt ook gewag van twee andere grafmonumenten die, naar het schijnt, ook het slachtoffer van de beeldenstormers zouden zijn geweest.

Na 1584 werden de sporen van vernieling aan het zuidportaal weliswaar verwijderd maar anders dan in Doornik bijvoorbeeld werden de stukgeslagen beelden van de kathedraal niet door nieuwe vervangen. Zoals op de prent in *Flandria illustrata* te zien is, werden op het bord met het kruisreliëf twee jaartallen aangebracht: 1584 en 1596. Het jaar 1584 staat zeker voor het officiële einde

10 Over het *Portail peint* van de kathedraal van Lausanne zie J. MULLER, *Le Portail peint de la cathédrale de Lausanne*, Lausanne, 2017.

11 J.F. FOPPENS, *Compendium chronologicum Episcoporum brugensium, necnon praepositorum, decanorum, et canonicorum, &c. Ecclesiae cathedralis S. Donatiani brugensis*, Brugge, 1731, p. 241: "Ad columnnam occidentalem ejusdem Ecclesiae [=Sint-Donaas] contra Odeum, visa olim fuit ejus [=Jean de Villers de l'Isle-Adam] figura exhibens Militem genu-flectentem, cum veste vulgo 'cotte d'armes': quæ figura ab haereticis Iconoclastis tempore rebellionum seculi XVI. dejecta fuit [...]". Over het grafmonument van Jean de Villers zie V. VERMEERSCH, *Grafmonumenten te Brugge voor 1578*, Brugge, 1976, dl. II, nr. 163.

7. Jan Provoost, detail uit: *Portret van Catherine Lem*, Belgisch privaatbezit (foto A. Dimov).

van het calvinistisch bewind in Brugge, voor de terugkeer van de bisschop en voor de vernieuwde wijding van het kerkgebouw volgens de katholieke ritus.¹² Het jaar 1596 verwijst naar de officiële inbezitting van de kathedraal door de derde bisschop van Brugge: Mathias Lambrecht.¹³ Misschien was in dit jaar ook het herstellingswerk van het beschadigde portaal voltooid. De zuilenbeelden waren voorgoed verdwenen en ook de architectuur van het portaal zelf werd naar het schijnt gewijzigd. Het werd minder diep.

Vanaf het einde van de 15de eeuw heeft zich in Brugge een stevige traditie van monumentenportretten kunnen ontwikkelen. De stadsgezichten die twee tijdgenoten van Hans Memling, de Meester van de Legende van de heilige Lucia en deze van de Legende van de heilige Ursula, op de achtergrond van hun religieuze taferelen hebben geschilderd, hebben bijgedragen tot de bekendheid van de Brugse *skyline* tot in de mediterrane wereld, als ware het een soort handelsmerk.¹⁴ Ook Gerard David en Jan Provoost hebben bij gelegenheid bestaande Brugse gebouwen in hun schilderijen opgenomen. Van Provoost is zelfs een zicht op Sint-Donaas bekend, voorgesteld op het rechterluik van een triptiek (fig. 7) in Belgisch privaatbezit.¹⁵ Jammer genoeg voor de kunsthistoricus heeft hij verzuimd het zuidportaal af te beelden. Het gaat achter een groepje bomen schuil.

12 FOPPENS, *Compendium chronologicum*, p. 29.

13 FOPPENS, *Compendium chronologicum*, p. 33.

14 Over die Brugse stadsgezichten zie C. HARBISON, 'Fact, Symbol, Ideal: Roles for Realism in Early Netherlandish Painting', in: M.W. AINSWORTH, 'Petrus Christus in Renaissance Bruges. An Interdisciplinary Approach', New York-Turnhout, 1995, p. 21-34; A.M. ROBERTS, 'The City and the Convent: The Virgin of the Rose Garden by the Master of the Legend of Saint Lucy', in: *Bulletin of the Detroit Institute of Arts*, 72 (1998), nr. 1-2, p. 57-65.

15 Belgisch privaatbezit; olieverf op paneel; 53 x 88,5 cm (drieluik open met lijst). Over dit werk zie C. PÉRIER-D'ETEREN, 'Une œuvre inédite de Jean Provost: le triptyque Van der Burch et ses rapports avec le diptyque du Fogg Museum', in: *Revue de l'Art*, 67 (1985), p. 66-76; D. MARTENS, 'Identification de deux portraits d'église dans la peinture brugeoise de la fin du Moyen Âge', in: *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen*, 1995, p. 46-55; I. FALQUE, *Devotional Portraiture and Spiritual Experience in Early Netherlandish Painting*, Leiden en Boston, 2019 (Brill's Studies in Intellectual History, 299), p. 235-238.

Met zijn waarheidsgetrouwe 'portret' van de collegiale schrijft zich de glasschilder van het ruitje in Anderlecht duidelijk in in de kunsttraditie van de stad Brugge van de late middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijden. Bovendien is hij totnogtoe de enige kunstenaar in die stad die ons herinnert aan de oorspronkelijke toestand van het prachtige gotische beeldenportaal dat de Sint-Donaaskerk sierde tot voor de beeldenstorm.